

SZEMELVÉNYEK A WEIMARI GOETHE—SCHILLER ARCHIVUM MAGYAR ANYAGÁBÓL

(JÓKAI, KERTBENY, VÁMBÉRY)

A legnagyobb német irodalmi levéltár ma a Goethe—Schiller Archivum Weimarban. Körülbelül hatvan hagyatékot őriznek ott, kerekén nyolcszáz személy félmilliónál több kéziratát, elsősorban a német klasszicizmus és romantika korából, valamint a Vormärz időszakából egészen 1848-ig, de anyaga kiterjed későbbi időkre is. Eredetileg Goethe hatalmas hagyatékának, már életében rendszerezett kéziratának, levelezésének, jegyzeteinek gondozására alapították 1885-ben, amikor a költő unokája, Walther von Goethe a család birtokában levő gyűjteményeket végrendeletileg Sophie weimari nagyhercegnőre s általa a weimari hercegségre bízta. Néhány évvel később (1889) Schiller utódainak ajándékozásából a költőtárs hagyatékának addig családilag őrzött része Goetheé mellé került, azzal a feltétellel, hogy az intézmény elnevezésében Schiller neve is szerepeljen. Így keletkezett a Goethe—Schiller Archivum, amelynek 1896-ban klasszicizáló olasz reneszánsz stílusú épületet emeltek, s amely a tudományos világban első nagy munkájával, Goethe műveinek úgynevezett „Weimari kiadásával” szerzett tekintélyt.

A gyűjtemény állománya azonban már a századforduló idején növekedni kezdett. Odakerült mindenekelőtt a weimari klasszicizmus más nagyjainak, Wielandnak, Herdernek a hagyatéka, azután a Goethe-kor ismert és kevésbé ismert reprezentánsai közül Sophie von La Roche írónőé, Goethe ifjúkori barátnőjéé, Karl Wilhelm Ramleré, aki Lessing barátja volt, Luise von Goechhausené, a weimari udvarhölgyé, akinek az *Urfaust* fennmaradását köszönhetjük, Ludwig von Knebelé, Anna Amalia anyahercegnő legkisebb fiának nevelőjéé, Charlotte Buff fiáé: Georg August Kestneré, Friedrich Justin Bertuché, akinek jelentős kiadói, üzleti és jelentéktlenebb írói tevékenysége volt Goethe Weimarjában és így tovább. Ma ott van a kéziratárban található hagyatékok névadói között Georg Forster, Georg Büchner, Fritz Reuter, Ferdinand Freiligrath, Ifland, Immermann, Otto Ludwig, G. Freytag, Hebbel, Mörke neve, hogy csak a legismertebbeket említsem. S az anyag szüntelenül növekszik tovább. Az utóbbi évtizedben került oda Nietzsche hagyatékának jelentős része, az Arnim család levéltárának a wiepersdorfi kastélyban megmaradt darabjai s a levéltér egyik legutolsó szerzeménye Heine híres művének kézírata: *Zur Geschichte der Religion und Philosophie in Deutschland*. De akadnak kéziratok a legújabb német irodalomból is.

A gyűjtemény állománya még nem egészen föltárt. A két világháború között és a fasiszmus éveiben ezt a munkát nem végezték el, tulajdonképpen csak 1955 és 1957 között került sor az állomány felmérésére, s csak most látható világosan, mi van a kéziratárban. A már feldolgozott anyag alfabetikus sorrendbe szedett, rendkívül alapos katalógusok segítségével tanulmányozható egészen Schillerig, de egyes hagyatékok e sorból is kimaradtak. A katalógusban minden hagyatékot a névadó személy rövid életrajza és az egység történetének vázlatja előzi meg, a kéziratok közzétett vagy közzé nem tett volta azonban nincs megjelölve. A még nem rendezett anyag egyelőre hozzáférhetetlen, így az Arnim-hagyaték is, amelynek fontos magyar vonatkozásairól tudunk.

Az Arnim-hagyatékban volt ugyanis Bettina von Arnim (Brentano) levelezése Kertbeny Károllyal, 1849–50-ból. Benne 50 negyedréti oldal

Bettina 13 levelének sajátkezű vázlata, 134 negyed- és nyolcadrés oldal viszont Kertbenynek Bettinához írt sajátkezű levele — mint ismeretes — a magyar szabadságharcra kapcsolatos kérdésekről, a levelezők politikai nézeteiről és Petőfiről. Mellette volt Kertbeny 9 levelének másolata Bettina számára, újságcikk másolatok, Kertbeny Petőfi-fordításainak néhány kézírata s egy virág, mely a börtönbe zárt August Bayrtól származott. Ezeket az adatokat az Arnim-hagyatékról 1929-ben nyomtatott árverési katalógus tartalmazza¹, amelynek alapján a pénzéhes család — nem fogadva el az akkori német állam kedvező ajánlatát — részletekben vetette piacra az addig Wiepersdorfban őrzött, Bettina rendkívül haladó politikai nézetei miatt nemegyszer kínosan rejtegetett hagyatékot. Bettina politikai iratainak erejét a régebbi kutatás² azzal igyekezett semlegesíteni, hogy a „csodálatos gyermek” „asszonyi együttérzése” és romantikus kedélye jelének fogta föl érdeklődését a szegények („Armenbuch”), a sziléziai takácsok, a 48-as forradalmak iránt, terveit a porosz kormányzati módszerek reformálására, emberséges uralkodók nevelésére („Königsbuch”). A Német Demokratikus Köztársaságban megjelent *Bettina-Lesebuch*³) tárta fel először Bettina politikai iratainak teljes jelentőségét, noha — ahogy Karl-Heinz Hahnnek, a weimari Goethe—Schiller Archivum vezetőjének levéltári anyag alapján írt kis műve⁴ bizonyítja — olykor túlzásokkal. Hahn filológiai hitelesen, kiadatlan levelek felhasználásával mutat rá Bettina gondolkodásának rokonságára az utópista szocialistákéval, és tudatos politikai tevékenységét nemes humánus szándékokból vezeti le⁵. Ezzel hangsúlyozza ki politikai tartalmú írásainak fontosságát, amelyek között a Kertbenyvel váltott leveleknek is komoly jelentőségük van. Az 1929-ben elővezetett hagyatékból ez a levelezés sajnos mindmáig ismeretlen kézbe került,⁶ s csak a berlini Humboldt Egyetemen őrzött másolata áll rendelkezésre, amelyet Gragger Róbert még 1922-ben készíttetett róla. Weimarban a másolat másolata található meg. Bizonyos azonban, hogy igen lényeges lenne az eredeti anyag felkutatása is, amire mindeddig nem került sor.

Noha már az első világháború óta ott van, csak az utóbbi években rendezték a Goethe—Schiller Archivum egy másik fontos egységét, a terjedelmes Rodenberg-hagyatékot, mely az 1874-től kezdve hatvanhatsz éven át megjelenő *Deutsche Rundschau* alapítójának és első szerkesztőjének iratait tartalmazza. Különösen a levelezési része gazdag, és ebben nem éppen érdektelen magyar anyag is található.

Julius Rodenberg (1831—1914) írónak nem volt jelentős, de szerkesztői tevékenysége fontos, érdeme szerint ma még nem is eléggé értékelt a német

¹ Versteigerung 148 — Bettine v. Arnim Literarisches und Politisches aus ihrem handschriftlichen Nachlaß darunter Goethes Briefwechsel mit einem Kinde. Karl Ernst Henrici, Berlin, 1929. 32—33. p.

² Herman Grimm, Bettina von Arnim. Megj. 1881-ben a Goethes Briefwechsel mit einem Kinde Grimm által gondozott 3. kiadásának bevezetéseként. Modern lenyomatata: Herman Grimm, Das Jahrhundert Goethes. Kiadta Reinhard Buchwald. Stuttgart, 1948. 26. s köv. pp. — Gustav von Loeper, Bettina. Allg. Deutsche Biogr. II. köt. 580. p.

³ Gerda Berger—Lore Mallachow—Gertrud Meyer-Hepner, Bettina. Ein Lesebuch für unsere Zeit. Weimar, 1953. Bev. 1—32. p.

⁴ Karl-Heinz Hahn, Bettina von Arnim in ihrem Verhältnis zu Staat und Politik. Mit einem Anhang ungedruckter Briefe. Weimar, 1959. 72. p.

⁵ Uo., különösen 13. és 46. p.

⁶ Gertrud Meyer-Hepner, Das Bettina von Arnim-Archiv. Sinn und Form, 1954/4-5. 594—611. p.

irodalom történetében. A XIX. század második felére provinciális színezetűvé halványodott német sajtóba Rodenberg folyóiratai friss színeket vittek. A nyugati „revue”-k és „review”-k mintájára Rodenberg sokféle tárgyról író, színvonalas, az olvasmányosságot a szakszerűséggel összekötő lapokkal állt elő, s miután előbb a *Deutsches Magazin* (1862—1864) és a *Salon für Literatur, Kunst und Gesellschaft* (1867—1873) nem ért hosszú életet, a *Deutsche Rundschau* hatalmas sikert aratott és fontos szerepet biztosított Rodenbergnek az irodalmi életben. Rodenberg liberális polgári iránya elvileg ajtót nyitott mindenfajta irodalmi megnyilvánulásnak, csak a színvonalat tartotta mértéknek, mégis a *Deutsche Rundschau* írógárdájában eleinte elsősorban azokkal találkozunk, akiknek stílusához mint író Rodenberg maga is tartozott: a költői realizmus képviselőivel. Az első évfolyamokban jelent meg többek között Theodor Storm *Psyche*-novellája és híres elbeszélése, az *Aquis submersus*, Keller Zürichi novellái közül a *Herr Jacques Hadlaub*, Conrad Ferdinand Meyer elbeszélése, *Der Heilige*. Találkozunk a lap írói között Theodor Fontane, Jos. Victor Scheffel, Paul Heyse, majd Ernst Wichert, Julius Wolff, később Marie von Ebner Eschenbach, Ernst von Wildenbruch Enrica von Handel-Mazzetti, Lulu von Strauß und Torney, Max Mell nevével, ami azt mutatja, hogy a lap inkább a konzervatív irány felé hajlik Rodenberg szerkesztése alatt, csak közvetlenül a háború előtt tűnik föl Kurt Pinthus, s noha csak Anette von Droste—Hülshoff levelezését adja ki, mégis egy újabb korszak hangulatát idézi fel. Rodenberg azonban ezt már nem érte meg.

Lapjainak magyar munkatársa aránylag kevés. Vámbéry Ármin az egyetlen, akivel évtizedes kapcsolatot tart a szerkesztő, Jókai és Kertbeny Károly neve csak a *Salonban*, a *Deutsche Rundschau*ban már nem fordul elő. Nagyobb tanulmányt közöl az Osztrák—Magyar Monarchiáról 1908-ban gr. Zichy Tivadar. A Rodenberg-hagyatékban mégis aránylag számos magyar névre és vonatkozásra akadunk. Közöttük van Neményi Ambrus publicista, a *Pester Lloyd* vezércikkírója, Parlaghy Vilma, a Berlinben, később Amerikában élő ismert és divatos portréfestőnő, aki 1891-ben arcképet festett Rodenberg-ről s azután a család barátja lett. Pongrácz Anna grófnő irodalmi kísérleteiről ad számot két 1896-ból kelt levél, 1881-ben Kőrösy József, a kiváló statisztikus küldi levelét és könyvét Rodenbergnek, akivel Brüsszelben ismerkedett meg. Karl Becktől két levél van a hagyatékban, az első 1869-ben kelt Bécsben, Beck a *Salon* munkatársául ajánlkozik benne, a másodikat már özvegye írta 1883-ban.⁷ Fontosabbak azonban Jókai, Kertbeny és Vámbéry levelei: ezekről részletesebben kell szólnunk.

*

Jókai és Kertbeny levelei Rodenbergnek

Rodenberg figyelmét valószínűleg Kertbeny hívta föl Jókaira. Hogy az ő ismeretségük honnan ered, az — Kertbeny teljes, sok részletében mindmáig sem ismert életrajzával együtt — a még felderítendő kérdések közé tartozik. Jó, sőt barátinak nevezhető kapcsolatban voltak, az kitűnik Kertbeny

⁷ A Rodenberg-hagyaték említett anyagának levéltári számai: Neményi XIII, 7, 15 és XVIII, 3, 6; Parlaghy Vilma XLII, 4, 4; Pongrácz IX, 1, 5; Kőrösy XVII, 2, 7; Beck I, 3, 15.

alább közlendő levelének hangjából, sőt a benne érintett személyekről arra is lehet következtetni, hogy családi érintkezés volt közöttük a hatvanas évek végén. Fel kell tennünk, hogy a Rodenberg-hagyatékban található keltezetlen névjegy,⁸ melyben a szerkesztő látogatóba hívja házához Kertbenyt, ugyan-ebből az időből vagy nem sokkal későbből való. A névjegy nyomtatott szövege: „Dr Julius Rodenberg, Berlin, 23 Schöneberger-Ufer”, írott része pedig a következő:

„Mein werther Herr Kertbeny!

Wir besuchen wegen des Wetters, die Vorlesung (?) nicht u. würden uns daher freuen, wenn Sie uns das Vergnügen Ihres Besuches heut Abend gegen 1/2 8 Uhr schenken wollten.

Mit freundlichem Gruß!”

Kertbeny készítésére kereshette föl tehát Rodenberg — akkor a *Salon* szerkesztője — 1870-ben levelével Jókai Mórt, hogy a lapja számára egy novellát kérjen tőle. Rodenberg levelének szövegét nem ismerjük, Jókai lila tintával írt válaszának eredetije megvan Weimarban.⁹

„Hochgeehrter Herr.

Zufolge Ihrer werthen Aufforderung finde ich mich veranlaßt Ihnen folgendes zu erwiedern :

Ich finde es sowohl für mich, als überhaupt für die ungarische Litteratur für sehr beehrend wenn ich in einer Gesellschaft, gebildet durch die anerkanntesten Celebritaeten der deutschen Litteratur dem deutschen Publicum vorgestellt werden soll. (Ich zähle mich selbst zu die (!) ältesten Abonnenten des „Salons.”)

Demnächst ist die Honorarfrage für mich eine ganz secundaere, und bleibt ganz Ihnen anheim gestellt.

Aber in der Frage des Eigenthumsrechtes habe ich einige wohlbegründete Einwendungen. — Das will ich zugeben, daß ich Ihnen eine Novelle, als original, und noch nirgends erschienen übergebe, Ihnen das ausschließliche Recht der deutschen Ausgabe versichere, um aber zwei Monate lang nach der deutschen Ausgabe mit der ungarischen zu warten, ist bei der eigenthümlichen Zelositaet, die bei uns vorherrscht, nicht thuelich, und konnte ich blos auf einen Monat Aufschub eingehen. Dagegen räume ich Ihnen das Eigenthumsrecht der deutschen Ausgabe auf zwei Jahre ein. (Die fraglichen zwei Monate habe ich nur [aus] einem Schreiben Ihres geehrten Mitarbeiters Herrn v Kertbeny in Erfahrung gebracht.)

Die Übersetzung mußte ich allerdings selber besorgen ; denn es ist Etwas recht unerquickliches, was für einen Unsinn selbst hiesige Übersetzer dem lieben deutschen Publicum durch mich auftischen ließen, wenn ich ihre Übertragung nicht vor Drucklegung revidirt habe.

Ich könnte Ihrer schätzbaren Aufforderung im Monat Mai ehestens nachkommen. Bis dahin gebricht es mir an Zeit und Muße.

⁸ Rodenberg-hagyaték XXIV, 3, 13. Az írás olyan nehezen olvasható, hogy a katalógus kérdőjellel közli Kertbeny nevét, a mikrofilm-felvétel nagyítása azonban megerősítette a föltevést. Rodenberg egy Kertbenynek írt levelét a Széchényi Könyvtár kéziratára is őrzi (Quart. Hung 2510).

⁹ Rodenberg-hagyaték, VI, 6, 15.

Auch nehme ich mir die Freiheit Ihnen eine Fotografie von mir zu übersenden, mit der Bitte dieselbe, als *Tausch* von einem Kollegen anzunehmen und verbleibe achtungsvoll

Ihr

Pest. Febr. 9. 1870.

Jókai Mór"

Jókai nem volt nagy „irodalmi levélíró”. Állandó alkotói feszültségében és rengeteg munkája közepette nem futotta sem kedvéből, sem talán idejéből arra, hogy önmagát vagy művészetét elemezze. Leveleinek legnagyobb része tárgyilagos hangú, lényegre szorítózkodó, s ehhez a típushoz tartozik az előbbi is. Inkább mint a magyar irodalom képviselője szól Rodenberghez, és erre éppen 1870-ben meg is volt a joga, mert ekkor állt pályája delelőjén. De meg egy ismeretlen szerkesztőnek írt, természetesen tehát, hogy még anekdotázó kedvét is visszatartotta. Annál bővebben ömlött ez a Kertbenyhez, fordítójához és eszmetársához írt levelekben, s a *Salonba* irandó Jókai novellával kapcsolatos következő Kertbeny-levél legérdekesebb sorai éppen azok, amelyeket Jókaiából idéz.

Jókai eszerint folyamatos levélváltásban állt Kertbenyvel, s a Rodenbergnek szállítandó novella késése ügyében is neki válaszolt. 1870 májusára ígérte, de hogy nem lett készen vele, a közbejött világeseményekre hivatkozik. Az év tavaszától kezdve ugyanis a francia-porosz feszültség egyre növekedett, a politikai légkör mind izgatottabbá lett, s végül júliusban III. Napóleon hadat üzent Poroszországnak. Attól kezdve a német-francia háború kavargása tartotta izgalomban az embereket. Jókai mint napilap-szerkesztő különösen közelről látott mindent, erre céloz az a mondata, hogy „táviratokra vár”. Még a stílusa is — ahogy elmondja — távirati. Kertbeny ezúttal is kitűnő irodalmi közvetítőnek mutatkozik.

S most lássuk Rodenbergnek küldött levelét¹⁰:

„Berlin, am 7, 11 70. Montags, N° 11, Behrenstraße
Lieber Dr!

Ich antworte Ihnen zumeist Jókai's wegen. Sie thun ihm Unrecht, wenn Sie glauben, er denke nicht an Sie. In jeglichem Briefe läßt er Sie eigens grüßen. Aber allerdings schreibt er auch mir selten, und sein, diesmal deutscher Brief vom 18ten Oktober fängt an: „Fürs Allererste, lieber Freund, muß ich Ihnen erklären, daß ich keine größere Qual auf Erde kenne, als einen Brief zu schreiben, und soll ich einmal in die Hölle kommen, wird mich Luzifer ganz gewiß zu seinem Privatsekretär erwischen, um mir das dortige Leben recht zu vergällen. Also lamentiren Sie nur recht brav über mein Brief-nicht-schreibe-Talent; er ist kein Solovorwurf. Ein hanger Chorus ertönt über mein kahles Haupt wegen nichtgeschriebener Briefe.”

„Für Rodenberg schönsten Gruß! Novelle ist auch halb fertig, aber keine Lust jetzt mit Mondschein malen. Poesie widert an; Heißhunger nach Telegrammen”.

Sie werden begreifen, daß es nur wünschenswert ist, wenn er in solcher Stimmung vorerst nicht im „Salon” debutirt. Daß er Ihnen aber gar nicht geantwortet, habe ich ihm ordentlich unter die Nase gerieben.

¹⁰ Rodenberg-hagyatéék VI, 8, 3.

Meine „Große Leute, kleine Schwächen“¹¹ schick' ich Ihnen nicht eigens nach Pillnitz, da Sie ja schon die meisten Artikel draus kennen, und ohnehin bald zurück sein werden. Dagegen will ich Ihnen einen Roman Jókai's schicken, und vielleicht finden Sie noch Muße, die paar ersten Capitel zu lesen — dann lesen Sie gewiß die ganzen 2 Bde¹²; denn Jókai hat die von Börne den Franzosen nachgerühmte Eigenheit, daß man seine Bücher nicht erst zu lesen braucht, man kann sie leichthin trinken. Und ich möchte gerne haben, daß Sie diesen Geistesbruder kennen lernen, bevor Sie ihn in Dienst nehmen, Ungarisch zeichnet er sich „Jókai Mór“, da im Ungarischen der Taufname immer hinten nachgesetzt wird. Er schrieb daher vor einigen Tagen: „Im Auslande kennt man mich trotz der vielen Uebersetzungen, die aber über Pest nicht hinausreichen, nicht. Auswärtige Journale erwähnen meiner höchstens, wie man einst Ira Aldridge bewunderte, der ein Neger, und es doch zum Comödienspielen gebracht habe. Eine Deutsche schrieb sogar einmal: es existire in Ungarn — und zwar im Besitze des Fürsten Eßterházy — ein *Mohr*, der sich Jókai nennt, und gelungene Romane schreibt. Nun wollte ich aber, daß man an mir nicht den angeblichen Mohren, der Romane schreibt, sondern die Romane selbst anerkenne. Deutscher Schriftsteller kann ich nicht werden. 1ter weil ich sehr wohl weiß, was der Unterschied zwischen deutsch schreiben und deutsch dichten ist; 2ter weil ich meine arme Nation so sehr liebe, daß ich ihr diene schon damals, wo ich von ihr für meine Dienste trockenes Brot, und von ihren Zwinghêrren nur Verfolgung bekam. Jetzund ist aber nicht einmal mit meinem Patriotismus groß zu thun, indem ich für meine literarischen Arbeiten durch das ungarische Publikum so glänzend belohnt werde, wie wohl kein deutscher Schriftsteller.“

Jókai nahm nemlich allein für seine 200 Bde Romane 200,000 Gulden ein, und ist überdies Besitzer des verbreitetsten der politischen Journale. Gewiß ehrenwert für so ein kleines Volk von nur 4 Millionen Magyaren!

Was mich betrifft, so schreibe ich freilich jetzt zumeist nur für den „Hon“ was doch regelmäßiges Monatshonorar von 100 F einträgt; die deutschen Journale zahlen eben nicht schlechter, aber man muß lange betteln gehen, noch dazu mit schon fertigem Artikel, bis man zahlende Aufnahme findet — jetzt um so schwieriger, da alle Journale $\frac{2}{3}$ mit offiziellen Artikeln vollgefüllt sind, die sie aufnehmen müssen. Und dann die Verlustlisten! All das langweilt mich, daher ich deutsch fast gar nicht mehr schreibe.

Wollen sehen, ob wir was finden, wenn Sie zurück sind, und wir konferiren können.

Ärgerlich ists mir, das Payne(?)so knickerisch (!) wurde zu verbieten, mir ferner Hefte des „Salon“ auszuliefern. So sah ich schon seit 6 Monaten mehr kein Heft, da sie bekanntlich auch nirgend in Conditoreien oder Lesezirkeln aufliegen und Th. Lindau mir auch nicht zu Gesichte kommt. Also bin ich ganz & gar nicht au fait, was Ihnen jetzt passend wäre. Am ärgerlichsten ist darüber Frau Dreyschock, meine bisherige Mitleserin, die aber trotzdem Sie und Ihre verehrte Frau herzlichst grüßen läßt.

¹¹ Még 1871-ben megjelent az egész Große Leute, kleine Schwächen. Harmlose Erinnerungen aus der Geschichte, wie aus eigenen Erlebnissen eimen, Berlinben.

¹² Jókai következő három, akkor már németül megjelent regénye közül lehet szó valamelyikről: A régi jó táblabírák, Egy magyar nábob, Kárpáthy Zoltán — de föltehető, hogy Kertbeny az utóbbi kettő közül választott. (Vö. Ferenczi Zoltán, List of the Translations of Jókai's Works into Foreign Languages. Budapest, 1926.)

Dr Strousberg hat jetzt mit Avenarius, dem Stadtrathe — frühere Firma: Brockhaus & Avenarius, dann Avenarius & Mendelsohn — gleichfalls eine Verlagshandlung begründet, welche doppelhörig signiren wird. Guten Appetit! Ich will von all dem Krempel nichts mehr wissen!

Hoffentlich geht es Ihrer verehrten Frau, und dem kleinen Mitzwitz erfreulich gut in meinem lieben Pillnitz, an das mich soviel Jugenderinnerungen knüpfen, als ich bei meiner Cousine, dann Frau Bayer-Brück, jetzt Gräfin Lustentels oder so was dergleichen, 1839 weilte, seither mich aber um sie nicht mehr bekümmerte, da sie große Dame geworden, und auch Dresden nicht wieder sah, wo ich seinerzeit bei Tieck, J. Mosen, Pückler Muskau, Th. Hell, Fürst Lynar, Lipinsky, auch noch bei Tiedge verkehrte, die — mit Ausnahme des noch immer lebenden „Verstorbenen“ — längst alle hinüber sind. Gott, man wird alt!¹³

Benützen Sie noch, so lang Sie können, den schönen Spätherbst, lesen Sie Jókai, und kommen Sie dann „hübsch ausgelüftet“ zurück, damit auch ich Lebendighegrabener wieder Ihr erhabenes Antlitz schauen könne.

Mich Allen empfehend, mit besten freundlichsten Grüßen

Ihr

K. M. Kertbeny”

Úgy látszik, Jókai novellája időközben mégiscsak elkészült és körülbelül egyidőben Kertbeny levelével be is futott Rodenberghez. A Kertbenyénel körülbelül két héttel később kelt Jókai-levél már az írói díj kérdéséről tárgyal előkelő nemtörődomséggel, s mintegy igazolva Kertbeny közléseit írójának akkori jövedelméről.

„Verehrtester Herr College

Ich habe Ihnen wohl in vornhinein erklärt, daß mir an einen (!) Honorar gar nichts liegt, doch will ich auf Ihre Nachfrage eine bestimmte Antwort geben. Schicken Sie mir „in recognitionem juris criminalis“ einen Friedrichsdor, und machen Sie die Angelegenheit der Übersetzung mit Kertbeny ab, so gut es geht.

Empfangen Sie meinen freundlichsten Gruß.

Pest. 1870 Nov 21.

Ihr ergebenster
Jókai Mór.”¹⁴

¹³ A Kertbeny által emlegetett személyek közül nem mindegyiknek a kiléte állapítható meg. Payne és Th. Lindau bizonyára a Salon kiadójával voltak kapcsolatban. — Dr. Strousberg, a „vasút király” a korszak egyik jellegzetes alakja, a rohamosan fejlődő, fiatal német kapitalizmus vállalkozó-típusa volt. Pályája 1866 körül indult, néhány év alatt ő lett Németország egyik legnagyobb tőkése, a vasutak építője és tulajdonosa Romániától Magyarorszáig, de ezenkívül a legkülönbözőbb vállalkozásokba fektette a tőkéjét. Kertbeny 1870-ben jellemzést írt róla: Dr. Bethel Henry Strousberg. Biographische Charakteristik. Von Ernst Korfai. Mit Portrait. Berlin. Nagy feltűnést keltő bukásáról a Deutsche Rundschau is megemlékezett: Der Strousberg'sche Concours. 1875. október—december, 482—487. p. — Drezdában Szinnye (Magyar írók, VI. 133.) szerint 1842-ben járt Kertbeny. Ezt az adatot támogatják más följegyzések is, viszont levelében Kertbeny az 1841-ben elhunyt Tiedge-t még élőként emlegeti. Ludwig Tieck (1773-1855) 1842-ben ment el Drezdából. Julius Mosen (1803—1867) drezdai ügyvéd, író. Hermann von Pückler-Muskau (1785—1871) katonatiszt, útleíró. Th. Hell: Karl Gottfried Theodor Winkler (1775—1856) jelentéktelen drezdai költő, író, színházi szakember álneve. Fürst Lynar, egy Drezdla-környéki birtokos arisztokrata család tagja. Karl Lipinsky (1790—1861) lengyel hegedűművész, drezdai koncertmester. Christoph August Tiedge (1752—1841), a költő utolsó éveit Drezdában élte.

¹⁴ Rodenberg-hagyaték VI, 6, 15.

A novellát Kertbeny tehát lefordította, s a „Salon” következő évfolyamában, de csak egy évvel Jókai levelének kelte után, 1871 novemberében meg is jelent, ámbár a fordító megjelölése nélkül: Maurus Jókai, *Ein Zweikampf mit Gott. Erzählung nach ungarischen Familienüberlieferungen* címen.¹⁵ Magyarul viszont a megegyezés ellenére már korábban, az *Igazmondó* 1871. évi 8—17. számában nyomdafestéket látott, s itt *Párbaj Istennel. (Regényes korrajz)* volt a címe.¹⁶ Még 1870 végén pedig akadémiai székfoglalójával olvasta fel Jókai Mór.¹⁷

Kiviláglik ebből, hogy Jókai a *Párbaj Istennel* című elbeszélését eredetileg Rodenberg *Salonja* számára, német nyelvű közlésre és német közönségnek írta; — erről eddig a Jókai kutatás nem vett tudomást. Az elbeszélés Kertbeny-féle fordítását sem Ferenczi Zoltán, sem Gál János nem említi.¹⁸ Pedig ha figyelembe vesszük a novella keletkezésének történetét, sok minden világosabbá lesz benne. Mindenekelőtt az asszimiláció nagyvonalúan ábrázolt, de nagyon erősen kiemelt ténye, s az a rokonszenv, mellyel Jókai — az *Új földesúréhoz* hasonlóan az asszimilálódás tényét körülveszi. Az elbeszélésben ezt a házasságkötés is hangsúlyozza. Az átokverte magyar nemes labanc-családra a német polgár házassága hozza a megváltást. Mi más ez, mint a kiegyezés irodalmi vetülete? Német közönségnek szólhat az elbeszélés egy részének színhelye is: a hétéves háború, Porosz- és Szászország, Berlin, Potsdam. Nekik a Magyarországot és a magyar viszonyokat mintegy ismertető részletek, a pusztá rajza, a magyar történelmi utalások pl. Corvin Mátyásról, aki negyvenezer diák számára építtetett akadémiát Budán s eljárt megnézni, mit tanítanak a falusi iskolákban, vagy Mária Terézia koráról, amikor újra benépesült a török-pusztította Alföld munkálkodó paraszttal stb. Sőt lehet, hogy az elbeszélés romantikája is német közönségre számít, amilyen Jókai ifjúkorában volt. A *Párbaj Istennel* lényegében romantikus típus-história, az átokkal mozgatott romantikus drámák motívumtípusából. Van benne imálatba esapó nőgyűlölet, cigányszerelem, apagyilkosság, testvérháborúság, átoktörő szerelmi érzés. Mindenesetre ahhoz a realizmusba hajló irányhoz képest, amelynek Rodenberg mint szerkesztő szívesen adott előnyt, túlhaladott volt, s ha nem is érdektelen, de már eléggé korszerűtlen.

Rodenberg tetszését Jókai novellája — úgy látszik — nem is nyerte meg, mert további kapcsolatukra a Goethe—Schiller Archivum nem mutat nyomokat. Négy év múlva Kertbeny is elhagyta Berlint: fáradtan és beteg, megöregedve, ha szellemileg nem is öregen — hazatért. Egy évvel halála előtt írta Rodenbergnek utolsó nagy művéhez, a Magyarországra vonatkozó német irodalom bibliográfiájához csatoltan¹⁹ utolsó levelét. Ebben is ugyanolyan

¹⁵ Salon, 1871 november. 70—101. p.

¹⁶ *Igazmondó*, 1871. 8. sz. 65—66. p. 9. sz. 72—74. p. 10. sz. 80—82. p. 11. sz. 88—90. p. 12. sz. 96—98. p. 13. sz. 104—105. p. 14. sz. 112—114. p. 15. sz. 120—121. p. 16. sz. 128—129. p. 17. sz. 136—138. p.

¹⁷ Az első közlemény alatt megjegyzi az *Igazmondó*.

¹⁸ Ferenczi Zoltán i. m. a német fordítások között 184. számon említi az elbeszélés egy másik fordítását: *Ein Duell mit Gott und andere Erzählungen* — mely azonban csak tizenhat évvel a Salon kérdéses évfolyama után jelent meg (Ford. L. Wechsler, Berlin, 1887). — Gál János, *Jókai élete és írói jelleme*. Berlin, 1925. szintén nem tud a fordításról.

¹⁹ Kertbeny Károly, *A magyar nemzeti és nemzetközi irodalom könyvészete*. 1. köt. Magyarországra vonatkozó régi német nyomtatványok 1454—1600. Ungarn betreffende deutsche Erstlings-Drucke. Budapest, 1880. CLXXXIV, 760 p. — Kertbeny levelének katalógusbeli száma a Goethe—Schiller Archivumban: Rodenberg-hagyaték VI, 8, 3.

lelkes hazafi még, mint volt, még mindig 1848 eszmekörében él, mint a nagy napok idején. Megható olvasni levelének végső mondatát, amelynek tárgyi-lagos „keltezése” mögül átsüt a tüzes emlékezés.

„Herrn Redakteur Dr Julius Rodenberg in Berlin

Nicht dem Redakteur zur kritischen Besprechung in seinem schön-wissenschaftlichen Journal — das von einer trockenen u speziellen Fachschrift kaum Notiz nehmen kann — erlaube ich mir den I Bd meines großen Werks „Ungarische Bibliografie” zu übersenden, sondern als hommage d’auteur dem einst gegen mich so wohlwollend gewesenen Schriftsteller u Kollegen, und aus weiter Ferne als Zeichen dankbarer Erinnerung an das Haus Rodenberg.

Mit bestem Gruße
K. M. Kertbeny

Auf linkem Auge erblindet, den linken Arm gebrochen, Martyrer der Nierenleiden, doch wie gewohnt vom Morgen bis zur Mitternacht — fort-kritzeln und seit 7 Jahren fast nur mehr vom Quellenwasser lebend — aber sonst sorgenfrei in der Heimath.

Ofner Bruckbad, am 15 März 1881

Als Petöfi, Vasváry u Jókai 1848 das erste zensurfreie Blatt drucken ließen.”

*

Vámbéry levelei Rodenbergnek

A Deutsche Rundschau 1874 októberében indult meg, Vámbéry pedig már ugyanez év júniusában megírta első levelét Rodenbergnek a lap ügyében. A fürge szerkesztő tehát munkatársakat toborzott még folyóiratának megindulása előtt, s így esett a választása a nagyhírű orientalistára is. A negyvenkétéves Vámbéry pályája magasán állt. Angol és német nyelvű munkái és előadásai nyomán nevét jóformán az egész világon ismerték, 1858-ban megjelent német-török szótára és 1867-ben kiadott csagatáj tanulmányai (*Čagataische Sprachstudien*. Brockhaus kiadás, Lipcse) tekintélyt szereztek neki német tudományos körökben, ragyogó útleírásai (*Reise in Mittelasien*, 1864; *Meine Wanderungen und Erlebnisse in Persien*, 1867; *Skizzen aus Mittel-Asien*, 1868) számtalan olvasót. Rodenberg ez utóbbtól indítatva kereshette föl levelével, mert Vámbérynek nagy tudásán, műveltségén és élénk szellemén kívül határozott írói tehetsége volt: eleve ségben, színességben útleírásai érdekfeszítő regényekkel vetekednek.²⁰

Az első levél, melyet Rodenberg Vámbérytól kapott, csak megerősíthette afelől, hogy helyesen választott. A kellemes iróniának, csevegő stílusnak szellemes és csillogó ötvözete ez a kis írás: nem sért, de csipked, öntudatos, de azért nem öntelt.

²⁰ Vámbéry írói jellemzéséhez és adataihoz vö. Munkácsi Bernát, Vámbéry Ármán tudományos munkássága. (Különnyomat a Budapesti Szemle 162. kötetéből) 99. p.

„Pesth, den 15 Juni 1874.

Hochgeehrtester Herr Doctor!

Ihrer überaus freundlichen Aufforderung entsprechend, erkläre ich mich herzlichst gerne bereit, in die Reihe der Mitarbeiter der Deutschen Revue treten zu wollen. Ich habe gleich im Anfang die Anregung einer solchen Idee mit wahrer Freude begrüsst, und ohne Kompliment für Komplimente geben zu wollen, muss ich erklären, dass Ihre persönlichen Bestrebungen mir genug Bürge dafür sind, dass die Deutsche Revue, trotz der allgemeinen Ansicht: dem Deutschen sei der Satz — „Utile dulci“ — aus der tiefsten Seele verpönt — dennoch bestehen und beliebt sein wird.

Es ist wahr, die Hohenpriester der deutschen Wissenschaft, werden sich vielleicht noch lange zurückhalten ihre Berufsgenossen in Frankreich und England nachzuahmen. Diese Herrn erinnern mich lebhaft an jenen türkischen Stylisten, der den Satz aufgestellt — „Je reicher der Faltenschmuck desto schöner die Braut — je complicirter der Satz, desto schöner der Styl —“ Ja die Herr'n Pedanten, deren Existenz überigens sehr vonnöten ist, sollen einmal gründlich belehrt werden, dass das deutsche Lesepublikum eine gute Revue geniessen kann und dem Zustandekommen einer solchen Zeitschrift wird Ihre künstlerische Feder am meisten behülflich sein.

Was meine Wenigkeit anbelangt, so will ich die Besprechung der politischen, sociellen und literarischen Verhältnissen *des mohammedanischen Asiens* übernehmen. Jedoch muss ich die Bemerkung vorauslassen, dass meine Arbeiten, ich bin Ungar von Geburt und Erziehung, der obendrein in sechs lebenden Sprachen schreibt — der geneigten Nachsicht des Herausgebers besonders bedürftig sind. Um dieselbe bittend zeichnet

in wahrer Hochachtung
H. Vambéry²¹

A következő levél arról tanúskodik, hogy Vambéry mindjárt — még a Deutsche Rundschau első számának megjelenése előtt — munkához látott, de arról is, hogy új kapcsolatát mindjárt személyes ügyében is fölhasználta.

„Pertisau

a/ Achensee

Tirol

den 13 Aug. 1874.

Sehr geehrter Herr,

Mit gegenwärtigen Zeilen will ich Ihnen erstens anzeigen, dass ich soeben eine für die Deutsche Revue bestimmte Arbeit, nämlich ein kulturhistorisches Essay, betitelt *Die mohammedanische (!) Fürsten der Neuzeit und die europäische Civilisation* unter der Feder habe, die ich gegen Mitte Sept. Ihnen einsenden werde.

²¹ Vambéry leveleinek katalógusbeli száma : Rodenberg-hagyaték XI, 1, 6.

Zweitens würde ich Sie um eine kleine Gefälligkeit ersuchen, und bitte im voraus um gütige Nachsicht. Ich befinde mich nämlich in einer Verlagsangelegenheit mit A. Hofmann 17. Kronenstrasse, als mit dem Director des Vereines für Deut. Literatur; eine Angelegenheit, die gegen Mitte des vergangenen Monats zum Abschluss gelangen sollte, bis jetzt aber aus mir ganz unbekanntem Gründen noch nicht entschieden ist. Ich richtete im Verlaufe der letzten 6 Wochen zwei frankirte, einen recommandirten Brief *und* ein Telegramm an genanntes Haus, habe aber bis jetzt noch *keine* einzige Antwort erhalten. Dieses allerdings höchst (!) befremdende Gebahren ist mir ganz unerklärlich und da es mir nicht möglich ist persönlich (!) in Berlin anzufragen, so ersuche ich höflichst um gefällige Auskunft. 1. Ob benanntes Haus nicht etwa geschlossen worden, oder durch anderseitige Umstände an der Beantwortung meiner Briefe gehindert ist. 2. Ob H. Hofmann, als Director des Vereines nicht geneigt wäre durch einen Bescheid mich meines Versprechens zu entheben, damit ich über meine Arbeit anderseitige Verfügungen treffen könne.

In der Hoffnung, dass Sie so gütig sein werden, mir diesen collegialen Dienst zu erweisen, und mich wenn möglich mit umgehender Post zu benachrichtigen, da ich am 20 d. von hier abreise, zeichnet mi [t] Hochachtung

H. Vambéry²²

Úgy látszik azonban, Vambérynak mégsem volt sürgős a mohamedán fejedelmekről szóló esszé befejezése, mert Rodenberg jegyzetfüzete csak 1875. július 20-án jelzi a kézirat megérkezését.²² Nyomtatásban a *Deutsche Rundschau* 1875. évfolyamának július-szeptemberi számában jelent meg²³ *Mohammedanische Fürsten der Neuzeit und die europäische Zivilisation* címen „von Professor Dr. H. Vambéry in Pesth”. Sikeresült bemutatkozás volt, szellemes anekdotákkal megtűzdelt élénk kritika a XIX. század különböző török, perzsa és közép-ázsiai uralkodói fölött, akiknek az lenne a feladatuk, hogy példát mutassanak népiüknek műveltségben, józanságban, emberségben, de — sajnos — nem töltik be hivatásukat. Hogy népiük műveltsége emelkedjék, maguknak a fejedelmeknek volna előbb nevelésre szükségük — zárja Vambéry a gondolatmenetet. Ennél nem jut tovább. Ekkor is, később is természetesen tekinti a gyarmati rendszer főnállását, legfeljebb az a problémája, ki legyen a gyarmatosító. Ilyenkor Vambéry az angolok mellett dönt. A gyarmati népek fölzsabadításának és önállósításának gondolata föl sem merül benne.

Első cikkét még abban az évfolyamban követi a második, *Bosnien und die Herzegowina oder die slawischen Untertanen der Pforte*²⁴, s ebben Vambéry megjósolja, hogy a mohamedán szlávok adandó alkalommal aligha fognak híek maradni a török hatalomhoz. Vallásuk és a balkáni népek törökgyűlölete ellentétes hatás alatt tartja őket, s az európai műveltség vonzásának eredményeképpen vagy maguk fogják haladásukat kikövetelni, vagy felszabadítja őket Európa.

Két első cikkével Vambéry a *Deutsche Rundschau* legelőkelőbb munkatársai közé került, s kapcsolatát az egész világon elterjedt folyóirattal szinte

²² Rodenberg-hagyaték XXXIII, 1. Manuscripten-Buch, August 1874—August 1881. 141. számon: „H. Vambéry: Moham-Fürsten der Neuzeit”.

²³ 437—452. p.

²⁴ 1875. október—december, 242—256. p.

halála napjáig megtartotta. Rengeteg munkája között olykor mégis hosszú évek teltek el, míg ismét cikket küld a szerkesztőségnek. Nem lett semmi abból a tervéből sem, amellyel 1876-ban írt levelében foglalkozik.

„Pertisau
a/Achensee
Tyrol
20/6 76

Sehr geehrter Herr!

Bei Zusendung des mir bestimmten Packets scheint eine Verwechslung stattgefunden zu haben. Ich habe nämlich anstatt „Kurdistan“ und „Islam“ ein dänisches Buch über Phylosophie (!), einige Hefte von Meyer Eisenbauliteratur und eine Schul-Geographie erhalten, die zu besprechen ich natürlich (!) keine Fähigkeit habe.

Ich bitte daher das Verfehlt richtig stellen zu lassen und zwar möglichst bald, denn sonst komme ich für die nächste Nummer Ihrer geschätzten Zeitschrift zu spät.

Auch ein Exemplar meiner „Sittenbilder“²⁵ ist mir eingeschickt worden, doch das ist kaum einer Besprechung würdig.

Meine Photographie werde ich nächstens einsenden, doch würde ich *speciell* die Ihrige erbitten, denn obwol unbekannt, schätze ich Sie sehr hoch. Ihre Ferienreisen in England haben mich auf äusserste entzückt. Auf jedem Blatte fand ich alte bekannte Züge, meisterhaft gezeichnet — und old England schwebte mir an den Ufern der Donau frisch vor den Augen.

Hochachtungsvoll ergebenst
H. Vambéry (!)''

1894-ből találunk újra leveleket Vámbérytól. Az elmúlt tizennyolc év alatt tetőfokára hágott az imperialista korszak hatalmainak versengése a gyarmatokért. A közel-keleti kérdésben az angol-német ellentét olykor robbanásig feszült. De megindult az európai műveltség és technika térhódítása a keleti népek kialakulóban levő nemzeti burzsoáziájában és értelmiségi rétegeiben, mindenfelé elégedetlenség és forrongás volt tapasztalható, bár ennek éle egyelőre inkább az elmaradt keletiek világnézeti kötöttségei, mint a gyarmatosító nyugatiak hatalma ellen irányult. Vámbéry érdeklődését a keleti népek kultúrmozgalmai nagymértékben foglalkoztatták. A *Deutsche Rundschau* 1893-ban cikket közölt tőle a közép-ázsiai mohamedánok kulturális szabadságmozgalmairól *Freiheitliche Bestrebungen im moslimischen Asien*²⁶ címen, de Vámbéry e törekvések igazi rugóját vagy nem látta meg, vagy nem akart rámutatni, s a keleti népek elérendő eszményének a Nyugat „szabadságát” és „liberalizmusát” tekintette. A perzsa sah európai utikönyvének megjelenését — amelyről személyes kapcsolatuktól indítatva akar írni — ismét csak a

²⁵ Hermann Vámbéry, *Sittenbilder aus dem Morgenlande*. Berlin, 1876.

²⁶ 1893. október—december, 63—75. p.

műveltség elterjedése szempontjából nézi, noha nem minden kicsinylés nélkül. Két levél foglalkozik azzal az írásával, mely azután a *Deutsche Rundschau*ban *Der König von Persien über Deutschland*²⁷ címen megjelent. Benne — furcsa módon — tüzezi a németek keleti érdeklődését, egyúttal a maga irányát is védve, mely a nyelvészet és az útleírás mellett most már egyre erősebben hajlik a keleti és a gyarmatpolitikai kérdések publicisztikus megvilágítása felé.²⁸

Budapest, den 20 Feb. 1894

„Hochgeehrter Herr,

Der König von Persien hat mir ein Exemplar seines als Mss gedruckten Buches zukommen lassen, das er über seine letzte Europareise geschrieben. In demselben ist von seinem Besuche in Berlin und namentlich von seinem Empfange durch Kaiser Wilhelm ausführlich die Rede, und ich gedenke diesen Theil Ihnen in einer freien Übersetzung (!) zukommen zu lassen, vorausgesetzt dass Sie den Artikel ungefähr ein Druckbogen, in der April Nummer der Deutschen Rundschau bringen wollen. Es ist zwar nur eine trockene Erzählung (!) von Daten, oft an den kleinsten Einzelheiten, aber nicht uninteressant.

Um gefällige (!) Antwort bittet

Achtungsvoll

H. Vambéry”

„Budapest. Universität

Feb 26. 1894.

Hochgeehrter Herr!

Ich sende heute unter X Couvert den versprochenen Aufsatz, dochist derselbe nur ein halber Bogen stark, da der Originaltext, äusserst monoton, auf den Leser ermüdend wirken würde, und für Zeitschriften ist es notwendig frisch und lebendig gehalten zu werden. Hoffentlich werden Sie denselben, wie er nun vorliegt in der April Nummer bringen können.

Ihre Zeitschrift ist entschieden die beste auf dem Continente und ich würde häufiger bei Ihnen vorsprechen, wenn Sie dem praktischen Osten mehr Aufmerksamkeit zu widmen geneigt sind. Deutschland sollte sich wol (!) mehr für das actuelle Asien interessiren.

Mit Hochachtung

H. Vambéry”

Öt évvel később Rodenberg — a német irodalomnak tett szolgálatai elismeréséül — professzori címet kap. A gratuláló levelek és táviratok özönében ott van Vambéry egy zárt levelezőlapja is, a következő szöveggel:

„Hochgeehrter Herr Professor,

Gestatten Sie mir dass ich Ihnen gelegentlich Ihrer wolverdienten (!) Auszeichnung meinen aufrichtigen Glückwunsch übersende.

In collegialer Hochachtung

Ihr ergebener

H. Vambéry

Budapest 15. Nov. 1899”.

²⁷ 1894. április—június, 96—104. p.

²⁸ Vö. Vambéry, *The Coming Struggle for India*. London, 1885.

Nem egészen fél év telik el a következő levélig, melyben Vámbéry egy beküldött cikkének változtatását hagyja — kissé ugyan kelletlenül — jóvá. A cikk politikai, az európai hatalmak perzsiái vetélkedéséről szól, s az idők különös óvatosságot kívánnak politikai kérdésekben, különösen egy a Rodenbergéhez hasonló polgári liberális folyóirat szerkesztősége részéről. Címe, ahogy a levél kelte után negyedévvel megjelent: *Die europäische Rivalität in Persien und die deutsche Bagdadbahn*,²⁹ — tartalma: annak a helyzetnek a bemutatása, amely a Perzsiában érdekelte hatalmak között a németek emlékezetes vasútépítése nyomán keletkezett. Franciaország — írja benne Vámbéry — ezzel már nem egyetlen riválisa Angliának Perzsiában. A németek sikere óriási: „Macht und Gewalt imponieren im Oriente mehr als anderswo”. —

„Budapest den 17. Feb 1900

Hochgeehrter Herr Professor,

Da mir selbst viel daran gelegen ist unsere alten Beziehungen aufrecht zu halten, so gebe ich meine Einwilligung zu der in Vorschlag gebrachten Veränderung. Es wird allerdings eine kleine Lücke entstehen, doch Sie, als Deutscher, haben Recht die national-politischen Interessen Ihres Landes zu regardiren. Ich will und muss meinen seit einem halben Jahrhundert verfochtenen Prinzipien treu bleiben.

Mit collegialischen (!) Gruss
Ihr ergebenster
H. Vámbéry”

Még hét év múlva is emlékezett rá Vámbéry, hogy a Bagdad-vasútról szóló cikkét a szerkesztőség politikai okokból kifogásolta. Mikor a *tatárok művelődési törekvéseiről* szóló tanulmányát felajánlja, egyúttal mindjárt hangsúlyozza politikátlanságát. Számunkra azonban nagyonyis politikai ez a cikk, — a levélben emlegetett címen jelent meg 1907-ben³⁰ — mert a cári Oroszország nemzetiségpolitikájáról ad képet, egy gyarmati sorba erőszakolt nép küzdelmét mutatja be a műveltségért, s mert tudjuk, hogy e népnek már csak tíz évig kellett várnia a felszabadulásra.

A tanulmányban Vámbéry ismerteti a tatárok 1906-os, Nyizsnij-Novgorodban tartott kongresszusát, amelyen — mint írja — „nemzeti testként léptek a nyilvánosság elé” és magatartásukban „meglepő szabadságérzés” nyilvánult meg. Fejlődésüket vallási hagyományok nem gátolták, mert az orosz cári hatóságokat nem érdekelte (mint a perzsákat vagy a törököket), hogy alattvalóik megsértik-e a koránt. A kezdetlegesebb körülmények között élő tatárokat társadalmi tradíciók sem kötötték meg úgy, mint a török vagy perzsa mohamedánokat: ez is segítette fejlődésüket. Vámbéry éppen ezért arról ábrándozik, hogy a tatárok majd valamiféle közös török irodalmi nyelvet hoznak létre, s ezzel majd egy közös török birodalom előfeltételét is megteremtik. . . Úgy látszik, csak kiesúszott a tollából valamiféle délibábos politikai koncepció, amitől pedig levelének tanúsága szerint tartózkodni akart. . .

Első levele a tárgy lényegéről szól, a másodikat a hetvenöt éves tudós csöndes öngúnya teszi bájossá.

²⁹ Deutsche Rundschau 1900. április—június. 206—220. p.

³⁰ Uo. 1907. július—szeptember. 72—91. p.

„Budapest. den 15. Feb. 1907

Geehrtester Herr Professor!

Ich erlaube mir anzufragen, ob Sie geneigt wären, einen Aufsatz betitelt — „Die Kulturbestrebungen der Tataren —“ von ungefähr 20 Druckseiten zu veröffentlichen. Es ist dies eine Studie die auf eingehende Forschung der original tatarischen Zeitschriften und Publikationen beruht, und die ausser mir in Europa niemand zu schreiben imstande ist.

Politische Anspielungen sind daselbst gänzlich ausgeschlossen der Gegenstand ist von rein kulturgeschichtlicher Seite behandelt und wird jeden gebildeten Menschen interessieren.

Um baldige Antwort bittend zeichnet in alter Freundschaft
Ihr ergebener
H. Vambéry”

„Budapest. 18 Feb. 1907.

Sehr geehrter Herr!

Mit der heutigen Post habe ich meinen Aufsatz über die Tataren Ihnen zugeschickt. Ich bitte im vorhinein um entschuldigung für die Mühe die Ihnen mein Deutscher (!) Styl verursachen wird. Der älternde Polyglott verliert so manche Elasticität seiner frühern Sprachgewandtheit und dem lässt sich leider nicht abhelfen.

Mit herzlichen Grüßen
H. Vambéry”

A tatárokról szóló cikke után azonban úgy látszik, most már a szerkesztőség kívánt Vambérytól politikai állásfoglalást, mégpedig Kis-Ázsia kérdésében, és II. Vilmos szájaíze szerint valót, azaz angol-elleneset. Vambéry azonban hű marad egész életének fővonalához, s megígéri ugyan, hogy fog írni, de a maga felfogása szerint. Előkelő kapcsolataira sem felejt el utalni. . . .

„Vorderbruck. N. Oest.

July 16. 1907

Sehr geehrter Herr Professor!

Ich beharre bei meinem Entschluss: die Möglichkeit eines *friedlichen Zusammengehens der Deutschen und Engländer*³¹ in Kleinasien zu beweisen; dies um so mehr da ich der erste gewesen, der in der XIXth Century gegen die anglo-germanische Feindschaft das Wort gesprochen. Nur ein Jahr später hat Momsen in gleicher Richtung sich geäußert.

³¹ A dőlt szavakat valaki — nyilván a Deutsche Rundschau szerkesztőségében — vastag vörös. vonallal aláhúzta.

Nur kann ich vorderhand kein definitives Versprechen geben, da ich im Herbst den Sultan besuchen muss, und von ihm ist nicht so leicht abzukommen.

Ob ein Monat früher oder später, Sie werden jedenfalls fraglichen Artikel bekommen.

Mit ausgezeichneter
Hochachtung Ihr
alter Mitarbeiter
H. Vambéry”

A kérdéses cikk azonban nem készült el soha. Vambéry a *Deutsche Rundschau*ban utoljára a tatárokról írt. Két évvel később még mentegeti ugyan magát, mert nem szokta meg, hogy be ne váltsa ígéreteit. De megváltozott körülötte a világ is. Útvesztőit, a nemzetközi politika fortélyait talán már nem is értette úgy, mint azelőtt, amikor még bátran nyúlt bele a legnyüzsgőbb darázsészkekbe, és örömét lelte a ravasz módszerekben, amelyeknek segítségével mindig sértetlenül kihúzta belőlük a kezét.

Utolsó levelét Rodenbergnek 1909-ben írta meg Vambéry Ármin.

„Budapest 2. Sept 1909

Sehr geehrter Herr Professor,

Was mich hindert hat meinem Versprechen bisher nachzukommen, ist lediglich der Umstand dass ich ungern in das Wespennest deutsch-englischer Rivalität hineingreife. Ich will demungeachtet einen Versuch machen, und sollte derselbe mislingen (!), so werde (!) Sie binnen kurzen (!) einen andern Beitrag erhalten.

Es freut mich zu sehen wie rüstig Sie auf der literarischen Bahn fortschreiten und ich wünsche Ihnen vom Herzen eine lange Fortsetzung dieser Thätigkeit. Bei mir zeigen sich allmählig (!) Spuren eines geistigen Erschlaffens, trotz dem ich erst 78 Jahre alt bin. Ich bin ganz gesund aber ich werde bald müde. Ich bin nicht nur ein alter sondern *der* alte Mitarbeiter der Deutschen Rundschau.

Mit herzlichen Grüßen
Ihr ergebenster
H. Vambéry”

Az agg tudós még négy évig élt, a szerkesztő egy esztendővel élte túl. Nemcsak a véletlen kapcsolta össze őket, hanem a korszak, a hit az európai kultúrában és a polgári humanizmus eszményeiben, amelynek esendő voltát nem vették észre. S nemcsak őket fűzte ez össze, hanem hozzájuk csatolta a csak valamivel idősebb Jókait és Kertbeny Károlyt is, ámbár ők még a romantika nemzedékéből kapták indításukat. Leghamarabb Kertbeny távozott közülök; Jókai fáradhatatlan fordítója volt s az öt legnagyobb magyar világjáró között portrét rajzolt Vambéry Árminról. Vambéry stílusán félreismerhetetlenül ott van Jókai írói hatása, anekdotázó modorát átveszi, sokszor fordulatait is; humoruk oly rokon; Jókai pedig keleti képeihez Vambéry gazdag élményeiből merít. Ez utóbbi megállapítás filológiai hitelességére maga Vambéry szolgál

adattal. Ő írja, hogy amikor — több közéleti személyiség között — Jókaitól megkérdezte egy újság, mik a legkedvesebb olvasmányai, Jókai a Bibliát, Shakespeare-t és Vámbéry műveit nevezte meg.³²

Itt közölt leveleik adatok a magyar-német szellemi kapcsolatok történetéhez, amelynek a weimari Goethe—Schiller Archivum még nem teljesen kiaknázott lelőhelye. Az adatokhoz a Magyar Tudományos Akadémia által lehetővé tett tanulmányutam során jutottam.

Vajda György Mihály

³² Vámbéry Ármin, *Küzdelmeim*. Budapest, 1905. 283. p. Vö. Munkácsi Bernát i. m. 99. p.